

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ (Нови Сад)

ПРЕТПОСТАВКА О ВОКАЛИЗАЦИЈИ ПОЛУГЛАСНИКА
У ЖИТИЈУ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ
ГРИГОРИЈА ЦАМБЛАКА (ПРЕПИС ИЗ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА
У МАНАСТИРУ ДЕЧАНИ)

У Библиотеци манастира Дечани чува се под бр. 99 рукописна књига са разним службама меѓу којима је и *Житије са службом Стефану Дечанском* (лл. 30—94). Ово *Житије* почиње текстом: „Месеца нојемврија 11. Житије и житељство светаго великомученика въ царех Стефана српскога иже въ Дечанох. Съписано Григоријем мнихом и презвитером, игуменом бившим тојежде обитељи“ (л. 30).¹ Ради се о препису познатог дела, о биографији краља Стефана Дечанског, коју је написао Григорије Цамблак у Дечанима, као игуман овога манастира, негде између 1402. и 1405, односно између 1403. и 1404. године.² Овај недатиран препис Цамблаковог текста писан је српскословенским језиком, тј. српском редакцијом старословенског језика, и настао је крајем прве половине XV века.³

У овом прилогу задржаћемо се само на разматрању гласовне вредности знакова њ и њ од којих се први готово редовно употребљава у *Житију*. Да поменемо неке од случајева јављања слова њ:

а) въдростн 39, аѣгкостн 55, съврьшнвшѣ 68 а, сътворитн 32 а, съвѣтъ 72 а, възраста 32, невъзможно 35, съ словомъ 38, съ собою 40, къ всакомоу 54, въ снѣ 89, въ всемъ 54, въ съписанин 30 а и сл.,

¹ Овај цитат дат је транскрибован и транслитериран данашњом српском азбуком. Остали примери у овом раду, који буду навођени из *Житија*, доносиће се без надредних знакова и разрешено (ако се ради о скраћеницама). Десетеричко и, које у рукопису *Житија* долази редовно са две тачке, овде се, из типографских разлога, доноси са једном тачком.

² Уп. П. Поповић. Стари српски животописи XV и XVII века. — В: Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Пајсије. Београд (Српска књижевна задруга), 1936; Р. Маринковић. О месту Григорија Цамблака у српској књижевности. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971. С., 1974, 45 нап. 58; Д. Богдановић. Старе српске биографије. Београд 1975, 18. Има мишљења да је ово дело Цамблак написао у последњој деценији XIV века (уп. Историја на българската литература. I. Старобългарска литература. С., 1963, 330).

³ Тачније: у петој деценији XV века (уп. Изложба српске писане речи. Београд (Народна библиотека СР Србије), 1973, 60). Овде се напомиње на се и преписивач овог Цамблаковог дела, писар *Житија*, зове Григорије.

б) въ предсѣлѣхъ хвостьскыиныхъ 60 а, нночьскому . . . жителству 50, постыничества 39 а, мученичества 75 и сл.,

в) радостень 34 а, 52 а, самодръжыць 51, 52, благоугодень 42, вновень 53 а, желателень 55 а, коньць 66, бездомень 78, кроткь 82 а (× 2) и сл.,

г) нь (везник ,него' ,вѣн') 30 а, 31, 31 а (× 3) итд., сын (овај') 50, ть (тај') 54 а, 79 и сл. (изнад њ најчешће стоје две варије, што, наравно, указује на изговорну страну знака њ у поменутим примерима).

У *Житију* се, доста ретко, употребљава и њ: възненавнѣхъ (1. једн. а.) 43 а, въсходѣшаго распареня 70, въложнши 73 а, съвѣнннн 80, съвходѣше 53, съвѣнннн се 54 а, 73, въ памет 48, въ мнрѣ 53 а, съ очнма 79, лѣсть 55, лѣзаетъ слѣзамн 53, подражателъ 53 а, прѣклоннѣвъ 79, юношествовавъ 58 а, приложнѣвъ 68, тѣхъ 75, слоухомъ 76, пламеном сѣланымъ 90—90 а, каменъ 77 а, пастнрѣ 85, самодръжавиѣмъ 84, дрѣжече 87 а, не прѣвмазчн 89, зомвом расцѣплѣшнм се 90 а (поред истих или сличних примера са њ: не въсхотѣ 33 а, въсклоннѣ се 38, въложнѣвъ 46, въ Рнмѣ 44, въ снѣ 89, съвѣршѣнѣ 75, съвѣршѣна 56 а, лѣсть 32 а, лѣстн 33, дрѣжатн 43, оумальча 41 а, слѣзн 49 а, 52, слншателъ 39 а, съкратнѣвъ 33, внаетъ 35, 37 а, ѡвѣлѣшаго се 47 а и сл.).

У поређењу са присуством знака њ, у *Житију* се њ употребљава, како смо рекли, доста ретко, и јављање слова њ у овом тексту под утицајем је ортографских правила ондашње бугарске ћирилице: да њ треба да покрива одређену гласовну вредност.⁴ У низу примера њ има свакако функцију означавања одговарајуће изговорне вредности, као нпр. у префиксима *вѣз-*, *вѣ-*, *сѣ-*, у предлозима *вѣ*, *сѣ* и у корену неких речи. У осталим позицијама: на крају речи и уз *р* и *л* вокално, знак њ, као и слово њ, нема никакву гласовну вредност. Писар *Житија*, употребљавајући њ позиционо доста широко (нпр. и у положају на крају речи), показује изразиту несналажљивост у овом погледу, што се може разумети и правдати чињеницом да крајем прве половине XV века, када он преписује овај текст, нова граfiјска црта: увођење њ из бугарске у српску ћирилицу, још није била узела широки замах нити се била стабилизовала.

Основно питање које се поставља у вези с горњим разматрањима јесте: какву је вредност имао знак њ (а и њ) у *Житију*, и то у оним случајевима и позицијама где очекујемо извѣстан изговор? Да ли се ради о полугласничком или о пуном вокалском изговору? Треба одмах рећи да одговор на ово питање није ни мало лак. У *Житију* нису нађени примери написани са *а < њ* мада би се они могли очекивати у српскословенском језику крајем прве половине XV века, поготово у небогослужбеним текстовима.⁵ Један број случајева са *е/о*, којих има у *Житију* и који не чине одлику српског народног језика, представља лексеме које су са поменутим несрпским фонетизмом место старих полугласника шире

⁴ И слово „дзело“ јавља се у *Житију* под утицајем бугарске ћирилице, и то доста ретко. Паралелна његова употреба са словом *з*, у истим примерима, јасно говори о томе да и „дзело“ има вредност сугласника *з* у *Житију*.

⁵ Уп. мој рад: Напомене о српскословенском језику. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1977, књ. XX—2, 1—20.

познате српскословенском језику, и то од најстаријих времена.⁶ Порекло ових случајева у српскословенском језику треба објашњавати њиховим присуством у оном језичком слоју, у оној редакцији старословенског језика (са македонског подручја?) преко које су Срби примили словенску писменост. Ушавши врло рано у српску редакцију старословенског језика, у најстарији црквени и књижевни језик Срба, поменути примери са фонетизмом *e/o* остали су у њему и постали су одлика српскословенског језика. Међутим, на основу њих, на основу тих лексема са *e/o*, не може се одређивати вредност знака *ь* (и *ѣ*) у тексту који је пред нама, у *Житију*. Да је вокализација полугласника са *e/o* шире заступљена у *Житију*, да не обухвата само овај добро познат и ограничен број примера, онда би се лакше могла одредити гласовна вредност знака *ь* (и *ѣ*), и у том случају овај споменик свакако не би припадао српској редакцији старословенског језика. Тако, међутим, није.

Постојау у *Житију* ипак, један детаљ који нам може сугерирати предпоставку да *ь* (а поред њега и *ѣ*) у овом споменику има вредност вокала *a*. Ради се о упитној речци *нѣли* (није ли, зар није) која се пише са две варије изнад *ь* и која је два пута употребљена у *Житију*:⁷ *нѣли* цар је Египту он и сѣ Србљем цар 81;⁸ *нѣли* црков създа он многознатнују и многославнују 83 а.⁹ У принципу, *нѣли* овде може имати две изговорне вредности: полугласничку (*нѣли*) и вокалску (*нали*). Изговор са *нели* не би дошао у обзир јер речца *нели* постаје од двеју речца: *не* + *ли*,¹⁰ а у *Житију* се речца за негацију *не* никад не обележава са

⁶ То су примери: *праведно* 34, 43, 68 а, *праведнаа* 34, *праведнѣмь* 36, *неправедно* 34, 35 и сл., *засѣмь* 60, *оуповакъ* 31 а, *оуповаю* 67 а, *оупова* (3. једн. а.) 82 а, *врѣтопѣ* (пећина) 89, *любовь* 30 а, 45, 45 а, 79 а, *любовию* 39 а, *црковь* 40, 41 а, 44 а, 44 итд., *црковеному* лицу 62, *тогда* 38 а, 40 (× 2), 40 а итд., *когда* 56, 82 а, *нѣкогда* 90, *нигда* 78. За речи: *любовь*, *црковь* (-ов се њима могло стабилизовати морфолошким путем), *когда*, *тогда*, *нигда* (овде -о- не мора потицати од полугласника), *врѣтопѣ* (стсл. *врѣтъпѣ* — уп. *Slovník jazyka staroslověnského* — Praha, 1962, 5, 224 — скраћено: *Словѣник*), *праведн-* и *заемь* потврде налазимо У најстаријим српскословенским споменицима с краја XII века: у Вукановом и Мирослављевом јеванђељу (уп. Ј. Врана, Вуканово еванђеље. — Београд (Српска академија наука и уметности), 1967, 43, 45, 50, 51; С. М. Куљбакин, Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу. Сремски Карловци (Српска краљевска академија), 1925, 25, 26). На нивоу ових лексема са несрпским фонетизмом треба третирати и пример *оупова-* (стсл. *оупѣвати*). Лексема *врачевство* 78, која долази у *Житију* где је употребљена у значењу, '(из)лечење' (уп. исцељење — Д. Богдановић. Н. д., 223), није сигурна потврда за -е- < -ь- јер старословенски језик зна не само за врачество у значењу 'лек' и 'медицина', већ и за врачество у значењу 'лек' и 'лечење' (уп. *Словѣник* 5, 222, 223). Иако нису истог фонетизма, велика сличност у значењу ових старословенских лексема могла је учинити да врачество прими и значење 'лечење' те да се са том семантичком вредношћу нађе и у тексту *Житија*.

⁷ Примери се дају транскрибовано и транслитерирано данашњом српском азбуком из типографских разлога.

⁸ Превод на данашњи српскохрватски књижевни језик: „Зар није онај био цар Египта, а овај цар Србаља” (Д. Богдановић. Н. д. 224). У горњем примеру и заменица сѣ има у рукопису *Житија* две варије изнад *ь*.

⁹ Превод на данашњи српскохрватски књижевни језик: „Зар није онај саздао многозлатни и многославни храм” (Д. Богдановић. Н. д., 225).

¹⁰ За данашњи говор Лесковца Ј. Михајловић истиче да у *нели* треба видети глаголски облик *не* (није) и речцу *ли* (уп. Лесковачки говор. — Лесковац (Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ. 24), 1977, 57). Присуство *не ли* у старословенском језику, међутим, показује да у састав ове форме улазе две речце: *не* и *ли* (уп. *Словѣник* 16, 115).

нѣ већ редовно са не (уп. недостатъчно 31 а, не скръвѣти 48, не вѣсхотѣ 33 а и сл.). Логично би било помишљати да у нѣли треба видети везник нѣ и речцу ли, јер се везник нѣ, како смо рекли, употребљава често у Житију. Овоме би се, међутим, супротстављала ситуација у старословенском језику у којем се, према материјалу из *Словѣника* (21, 443—448), форма нѣ не употребљава у комбинацији нѣ ли. Остаје нам, самим тим, једино опредељење да у горњем нѣли треба видети упитну речцу нали (<на+ли)¹¹ потврђену у неким српским, као и у неким македонским и бугарским народним говорима.¹² Форма нали могла се наћи у Житију захваљујући аутору овога дела, Григорију Цамблаку, у чијем је језику ова прта могла бити аутохтона. Преписивач Житија могао је преузети Цамблаково нали и обележити га са нѣли избегавши тиме колизију са предлогом на за чије је означавање била традиционално резервисана група слова на. Везник нѣ се, такође традиционално, обележавао са нѣ и две варије изнад њ, што и писар Житија редовно чини држећи се строго старих ортографских ћириличких правила,¹³ без обзира на то што је у његово време вокализација полугласника (ѣ > а) већ могла захватити српскословенски језик. Самим тим, на ортографском

¹¹ По свему судећи постаје од на + ли, а не од нѣ ли, јер се нали среће на разним подручјима где је рефлекс полугласника различит (в. нап. 12).

¹² Уп. нал(и) у тимочно-лужничком поддијалекту, поред нел(и) такође овде, као и у јужноморавском говору (А. Белић. Дијалекти источне и јужне Србије. С две карте. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1965, књ. I, 35, 270, 652); нѣли (<нали) поред нѣл у севернотимочком дијалекту (М. Станојевић, Северно-тимочки дијалекат. (Прилог дијалектологији источне Србије). — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1911, књ. II, 432, 462, в. и с. 370); уп. нал поред не ли, нел у данашњем говору Лесковца Ј. Михајловић. Н. д., 57, 84); на подручју косовско-метохијског говора испитивачи не региструју нал(и) већ само нѣли(и) (Г. Елзовић. Речник косовско-метохијског дијалекта. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1932, књ. IV 457) и нѣли (Д. Барјактарев. Дијалектолошка истраживања. Приштина, 1977, 126); уп. нѣли у говору Ђвѣлана у јужној Србији (Д. Барјактарев. Н. д., 292, 293); уп. нали у годечком говору северозападно од Софије (М. Виденов. Годечкият говор. С., 1878, 119); затим уп. такође нали у ихтиманском говору југоисточно од Софије (М. Младенов. Ихтиманският говор. С., 1966, 103); Лексиката на ихтиманският говор. — Българска диалектология, 1967, кн. III, 112, као и нал у родолском говору на југу Бугарске (Т. Стојчев. Родолски речник. — Българска диалектология, кн. II, 215); уп. нали код Н. Герова (Речник на българският език. С., 1977, кн. III, 177), као и у бугарском књижевном језику: Речник на съвремения български книжовен език. С., 1257, кн. II, 163; наравно, и речца нѣли долази у низу бугарских говора за шта овом приликом нема потребе наводити паралеле; уп. нѣли и нѣли у кумановском говору у северној Македонији (Б. Видоески. Кумановскиот говор. Скопје, 1962, 238, 240); у књизи Речник на македонскиот јазик. Т. I. Скопје, 1961, 453, 487 одредницом нали упућује се на нѣли и уз ову другу дају се одговарајући примери употребе речце нѣли.

¹³ Познато је да се стари ћирилички рукописи, нарочито они писани српскословенским језиком и настали на подручју под јурисдикцијом Српске православне цркве, одликују често доследним писањем по правилима традиционалне графичке и правописне норме. То, наравно, смета сагледавању одређених иновација у језику одговарајућег текста, што је случај, у погледу горње прте, и са Житијем. Везник нѣ се редовно тако бележи у велики случајева које наводи Ђ. Даничић у својем Рјечнику из књижевних старина српских (Београд, 1863, књ. II, 175—176) изузев у једном примеру где се нѣ означава са на а где се ради о каснијем добровачком препису повеље Бана Стефана чији је оригинал написан 15. II 1333 (други пример са на место нѣ, који Даничић наводи из Пуцићевих Споменика српских, нисам могао проверити овом приликом). У Рјечнику хрватскога или српскога језика. Загреб, 1911—1916, књ. VII, 203 наводе се примери са нѣ и са на, при чему се јасно види да примери са на потичу са запада српскохрватске језичке територије (где ћириличка правописна правила нису била чврста), и то не само из ћириличких већ и из глагољских текстова.

плану писар *Житија* је разликовао предлог *на* и везник *њ* (са две варије изнад *ѿ*) пишући их тако различита, док су на фонетском плану оба ова облика за тога писара била идентична: изговарала су се са *на*. Тако се једино може разумети преузимање Цамблаковог *нали* и, од стране писара *Житија*, обележавање овог облика са *њли*. Овим објашњењем у *Житију* се истовремено открива и гласовна вредност знака *ѿ* (и *ѿ*) која је свакако била идентична вокалу *а*.

Изнесено тумачење, због недостатка у овом тренутку детаљнијих истраживања у вези с употребом везника *њ* и речи *њли* (*нели*, *нали*) у старим ћирилским споменицима, не излази, за сада, из оквира једне хипотезе. Ово и због тога што редовно писање знака *ѿ* (и ретко *ѿ*) у одговарајућим примерима у *Житију* ипак не гарантује истовремено и полугласничку вредност слова *ѿ* (и *ѿ*), поготово што се ради, како смо рекли, о споменику с краја прве половине XV века када се са сигурношћу може очекивати присуство вокализације полугласника (*ѿ > а*) у српскословенским текстовима, без обзира на то што та језичка црта није морала бити одмах и графички означена. Да ли је до те вокализације и стварно дошло у језику *Житија* — тешко је, за сада, сасвим поуздано рећи, али се то доста чврсто може претпоставити, како је горе изнесено. У недостатку сасвим јасних доказа о *ѿ* (и *ѿ*) = *а* у *Житију*, ми смо принуђени, приликом транскрипције овога текста савременом српском азбуком, да остављамо, за сада, *ѿ* (и *ѿ*) свуда тамо где очекујемо било српску народну било српскословенску вокализацију полугласника,¹⁴ задржавајући при том све резерве у овом погледу које смо горе изнели.

¹⁴ Такозвану српскословенску вокализацију полугласника, измену *ѿ* у *а* у слабом положају, в. код мене: Написмене о српскословенском језику, 11—14.